

VÁLTOZATOK A TÖRTÉNELEMRŐL ÉS A TÖRTÉNETÍRÁSRÓL

Kerekasztal-beszélgetés¹

RÉSZTVEVŐK: Frank Tibor történész, Gyáni Gábor történész, Kiss Endre filozófus,
Mesterházi Miklós filozófus

ÍRÁSOS HOZZÁSZÓ: Hunyady György pszichológus, szociálpszichológus

Bevezető gondolatok

Kelemen János az Erdélyi Ágnessel közösen írt tanulmányukra utalva² írja: „... amellett kötelezzük el magunkat, hogy a történelemfilozófiának ma elsősorban a történelmi megismerés elméleteként van értelme.”³

Mesterházi Miklós szerint viszont „a történetírás saját furasága: a filozófiai történetírás történetírás, ám a történet mögötti történet a biografikus történetírás felől nézve egyszerűen nem látszik.”⁴

Hogy is van ez? – A történelemfilozófus által megrajzolt kép, ha nem látszik a történész számára, akkor a történész hogyan tudja felhasználni azt az általa készítendő kép megrajzolásához? – Másképpen: hogyan lehet így a történelemfilozófia „a történelmi megismerés elmélete”?

Mesterházi Miklós: A társaságban valószínűleg mindenki ismeri a viccet, azzal kezdeném hát, hogy „és neked is igazad van”. Mert persze egyetértek azzal, amit az exoziccióban Kelemen professzortól idéztél. Hogy ami az idézetekben áll, egymást kizárni látszik, abból fakad, hogy a történetfilozófia bennük két különböző jelentésben szerepel, és különböző korszakokra utal (bár ez így elnagyolt). Mindenesetre vehetjük olybá is akár (plakátstílusban fogalmazva), hogy a történetfilozófiának semmi köze a történetíráshoz, vagy megfordítva, a történetírásnak a történetfilozófiához. Ez így nem igaz, majd visszaéneklek, attól függően, hogy hogyan alakul a vita; de a történelemfilozófia, amely filozófia olyan kérdésekkel foglalkozik, amelyek a történelemfilozófiát nem foglalkoztatják, mint a filozófia általában is, olyasmivel bajlódik, ami a történész munkája előtt áll, amit a történész magától értendően eldöntöttek tekint stb., ha tetszik, amit a történész ápol és eltakar azzal, hogy csak az foglalkoztatja (kell/szabad, hogy foglalkoztassa), „wie es eigentlich gewesen ist”. És ennyiben a történetíró (mondjuk,

¹ Az eszmecsere Kiss László „kazanfűtő-filozófus” moderálása mellett zajlott 2019. május 29-én az ELTE Angol–Amerikai Intézetében.

² Történelemfilozófia: kérdések és perspektívák. Magyar Filozófia Szemle, 1996/4–5–6.

³ Történelemfilozófiai elméletek Erdélyi Ágnes hetvenedik születésnapján. A megértés mint hivatás L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014, 34.

⁴ Renault Clío. T-twins Kiadó – Lukács Archívum, Budapest, 1995, 65.

Kant „biografikus” történetírásának történésze, róla van szó az idézetben) értetlenül szemléli mindazt, amit a történetfilozófusok összehordanak. Hogy a történetfilozófia a történészek körében milyen státusszal rendelkezik, arra nézve Burckhardtal példálózhatnék (szokták őt idézni), azzal, hogy a *Világtörténelmi elméletek*ekben Hegelt egyszerűen fafejnek nevezi, minthogy – így nézve – a filozófia a maga fafejű konstrukcióival csak alaposan zátonyra futott történetírás, ezzel szemben a valódi történetírás valamiképpen két lábbal áll a földön stb. Holott vagy másrészt (ami akár az előbbi plakátstílusú megjegyzés egyfajta visszaéneklésének is tekinthető) hogy történetírás (a történelem mint tudomány) létezik, voltaképp a történetfilozófiának köszönhető, annak, hogy (amíg volt) az érdekelte, az ész miféle érdeke fűződik a történelemhez/történetíráshoz (Schiller nevezetes tanulmányával: hogy „mi az egyetemes történelem és mi végre tanulmányozzuk?”). Amikor 1714-ben Hannover és Kurhannover választófejedelmét, György Lajost az a kellemes meglepetés érte, hogy angol király lett, Leibniz abban reménykedett, hogy ő is eljut Londonba – de mély bánatára Hannoverben felejtették azzal, hogy kutassa csak szorgalmasan a választófejedelelem családtörténetét – 1789-ben Schiller megtartja Jénában azokat az előadásait, amelyek közül az első kettőből a *Mi az egyetemes történelem, és mi végre is tanulmányozzuk?* című esszé születik – a két időpont között alaposan megváltozik a historiográfia státusza: lovaggá ütik. – Megjegyzendő: hogy a „wie es eigentlich gewesen ist”-et bizonytalan határ választja el a „hol volt, hol nem volt...”-tól, az a történetfilozófia nem a történetírás kobakjába ütött szöveget...

Kiss Endre: Itt többféle kérdés merül fel. Ez az elhangzott szembesítés nem az egyetlen és nem is kizárólagos, mert a két dolog nem áll szemben egymással. Ugyanis a módszertanról van szó egyfelől, másfelől pedig a történetíró normális tevékenységéről, akinek nem szükséges metodológusnak is lennie. Tehát a két dolog nem minden megközelítésben és nem feltétlenül áll egymással szemben. Több ilyen opposíció is lehetséges. Igazából persze a filozófia hiányzik ebből a szembeállításból. Mert nem arról van szó, hogy van egy rejtélyes történetfilozófia, és a történetírónak választania kell, hogy hogyan viszonyul hozzá és melyik változatát veszi alapul. Ezek a viták öszsze is keverednek egymással, mert a történetmetodológia nem azonos a történetfilozófiával sem. Talán a legaktuálisabb probléma ez. Egy egyszerű példát mondanék, amit sokan ismerhetünk. Empirikus tapasztalat, ha egy konkrét szellemi térben nem létezik uralkodó teória, annak először nagyon örülni szoktak. Mindenki felszabadul. Ezek után mármost hamarosan kiderül, hogy nem mégsem hal meg a filozófia, hanem éppen ellenkezőleg, újjászületik, mégpedig azon az úton, hogy a maga módján mindenki filozófus lesz. Amikor nincsen uralkodó paradigma, a vákuumban mindenki gondolkodóvá válik. Ez egyfelől pozitív fejlemény, másfelől viszont nem az. Ha egy nagyobb paradigma eltűnik a történelemtudomány mögül, sok gondolkodó történész születik meg.

Gyáni Gábor: A történetírásnak mint tudományos diszciplínának a születése a 19. század elejére datálható. Úgy és azzal a szándékkal jött létre ez az intellektuális foglalatosság, hogy empirikus alapokra helyezze a történelemről való beszédet, és így lépjen a történetfilozófia helyébe. Sikeres vállalkozásnak bizonyult, mert hamar a legfonto-

sabb humántudománnyá lett. A történészek elméletellenessége is ebből ered, azóta is vallják, hogy ők nem spekulálnak, hanem kutatnak. Az elméleti reflexió iránt ugyanakkor ma növekszik az igény a közeli és távolabbi múlthoz képest. A mai történetelméleti diskurzus azonban nem a valamikori történetfilozófia, tehát nem a hegeli típusú eszmefuttatások újraéledését hozza magával. A filozófusok ma már nem a történelemről mint olyanról elmélkednek, sokkal inkább a történeti megismerés lehetőségeiről gondolkodnak. Ez nem a szorosan vett, vagyis a hegeli értelemben szubsztantív (Arthur Danto) történetfilozófia iránti érdeklődés megélnkülését fejezi ki, annak napjainkban alig van már keletje; a megismerés vált elméleti reflexió tárgyává.

Ezek a vizsgálódások arról szólnak, hogy mit is csinál valójában a történész, amikor kutat és ír. Ez ugyanis két, egymástól némileg elváló tevékenység. Ez a kérdés áll tehát napjainkban az elméleti érdeklődés homlokterében. A történetelmélet virágzó terület manapság, de ez nem a történészeknek köszönhető, hiszen amikor például a narrativitás elmélet formáját ölti magára, akkor a történészek hangja egyáltalán nem hallatszik. Ez utóbbi kérdésfelvetés azt igyekszik tisztázni, hogy mi történik, amikor a történész elbeszélésbe foglalja alapos levéltári és könyvészeti kutatásainak az eredményeit. Erről szól az utóbbi négy-öt évtized legérdekesebb elméleti irodalma.

Frank Tibor: Én a magyarországi helyzettel kezdeném a hozzászólásomat. A történetírás Magyarországon rendkívül aktív. Nagyon nagy az érdeklődés a történész szakmán belül – és a történelem iránt érdeklődő laikus nagyközönség körében is. A szakmai fórumokon az eddig kevésbé megvilágított kérdések kiemelkedő figyelmet élveznek, így a trianoni döntés, a holokauszt, Horthy szerepe a II. világháborúban, a Rákosi-rendszer és a Kádár-rendszer, mint szisztéma. Ezek iránt nagyon jelentős az érdeklődés. De ugyanez mondható el az 1848–49-es eseményekről, most láthattuk például a nagyon érdekes Görgői-kiállítást a Nemzeti Múzeumban. Nagy figyelem övezi a Kossuth–Görgői-vitát és Kossuthnak azt a vitatható szerepét, amit ebben a vitában betöltött, és egész emigrációs politikáját.

Csak néhány példát hoztam fel arra, hogy milyen történeti kérdések érdeklék az embereket. És az ezekkel való magas szintű foglalatosság a történész szakmának mára meglehetősen nagy megbecsülést hozott.

Azt lehet látni, hogy az emberek elmennek azokra az eseményekre, ahol ilyenekről folyik a szó, hallgatják a rádiót, nézik a televíziót, ha ilyen jellegű műsorokat adnak. Nagy az érdeklődés az iskolai tankönyvek iránt is, főként persze gyerekes családokban, megint elsősorban a magyar történelmi vonatkozások iránt. Ám vannak olyan nem magyar témák is, ilyen például Hitler és Sztálin történeti szerepe, amelyek folyamatosan az érdeklődés középpontjában állnak.

A nyugat-európai intézmények iránt kisebb az érdeklődés, mint a nyugat-európai személyiségek iránt. Általában is azt lehet mondani, hogy a történeti érdeklődés nálunk személyközpontú. Viszont a két világháborút is megemlíthetném, ilyen szempontból ezeket is igen nagy érdeklődés kíséri, jóllehet ezek talán kevésbé foglalkoztatják az embereket idehaza, mint a magyar történelem.

Utolsóként említeném, hogy a magyar történelem nagyon átpolitizált, az emberek az egyes történelmi eseményeket szinte minden esetben a mai politikához kapcsolják.

Azt gondolják, hogy minden „jobboldali” történeti esemény a mai jobboldali politika révén értelmezhető, és ugyanez áll a baloldaliakra is. Tehát a politika nagyon befolyásolja a történelem iránti érdeklődést – a politika szorosan kapcsolódik a történelemhez. Például a holokausztkutatás valamilyen értelemben mindig kapcsolódik a mai politikai és társadalmi konfliktusokhoz, az emberek egyre inkább firtatják a Kun Bélával, a Tanácsköztársasággal és még korábban, az őszirózsás forradalom időszakával kapcsolatos kérdéseket. A köztéri szobrok elmozdítása, régebbiek visszahelyezése vagy éppen újak felállítása ugyancsak összekapcsolja a történeti és politikai érdeklődést, befolyásolja az emlékezetkultúrát.

Van tehát egy politizáló történetírás, amely nagyon sok ponton kapcsolódik a magyar politikatörténelemhez és a mai magyar politikához. Van persze egyfajta érdeklődés a külföldi dolgok iránt is – kapcsolatkeresés a magyar és a nem magyar történelem között. De ez elsősorban az utóbbi 30–50 évet illeti. Kevésbé érdekesekek ma már az 1956 előtti történelem külföldi vonatkozásai. Más külföldi kapcsolatok is háttérbe szorulnak.

Mesterházi Miklós: A történetfilozófia (ahogy általában értjük: ez a XVIII–XIX. században fel- és hamar elvirágzott műfaj) azzal a kellemetlen fölismeréssel kezdődött, vagy legalábbis Kant történetfilozófiai töprengései azzal a kellemetlen fölismeréssel kezdődtek, hogy „a történetírók mind bűnösök”. Bár az ebből a fészekaljából való történetfilozófiát talán valóban megkísértette a teodicea, de naiv műfajnak azért nem mondanám, a teodicea furcsán alakult a filozófusok kezében, Kantnál is, és Schillernél is, aki a *Mi az egyetemestörténelem...?*-ben megfogalmazza, amire A. C. Danto analitikus történetfilozófiai könyve továbbírt változatában kilyukad, hogy a történetek – a történetírói történetek – átírása/újraírása és a jövő nyitottsága egymást feltételezik, azaz hogy, ahogy Schiller látja a dolgot, történetet (egyetemes történetet) épp azért mesélünk/mesélhetünk (az ész addig ragoogat össze magának ilyet, a maga érdeklődése és érdekei szerint), mert véges lényekként lyukak tátonganak a tudásunkon – amint a lyukak befoltozódnak, és/amikor megszólal az utolsó ítélet harsonája, talán majd minden megvilágosodik, talán akkor rálelnénk a végleges történetünkre – de mesélni (történelmet írni) aligha fogunk (elég furcsa, teológiai zárata van a *Mi az egyetemestörténelem...?*-nek). Szóval a történetírás semmiképp sem ártatlan mesterség – de ez nem fogyatékoság: ettől (hogy valamilyen nézőpontból írják, hogy valamit el akarnak magyarázni a történettel, hogy különböző műfajú történetírói történetek lehetségesek stb.) van értelme. Csak persze ez nem azt jelenti, hogy a változatok egyformán értelmesek.

Frank Tibor: Nézzük most a holokauszttagadást, ahhoz nem kell semmilyen dokumentum – az egy agresszív, támadó célú állítás, amit semmivel sem lehet alátámasztani. Sajnos (és természetes módon) a holokauszttól megmenekülők eltűnésével már egyre kevésbé lehet igazolni az akkor történeteket. Én azt gondolom, hogy a történelem megváltozik akkor, amikor a szemtanúk elhalnak. A történésznek mások a lehetőségei, amikor már nincs élő ember az adott korszakból. Átézés nélkül nehéz bármit is átadni.

Gyáni Gábor: A történetírás tehát tudomány, és nem filozófia, de nem is szépirodalom. Nézzük meg most közelebbről a szépirodalomhoz fűződő különleges és szintén komoly változásoknak kitett viszonyát is, miután korábban már érintettük a filozófiához való kapcsolódását, és az attól elváló további útját. A 19. századig bezáróan a történetírás és a regényírás nem különült el egymástól, hanem felolvadtak egymásban: a történeti munkák irodalomként hatottak (úgy is olvasták őket), a regények pedig betöltötték a történelem írásának a feladatát. A 19. század magával hozta a két műfaj szétválását, midőn a történelmi regény (elsősorban Walter Scott nyomán) kiterjedélyesedett, ezzel szinte egy időben pedig a racionális tudományos megismerés is igényt formált a történeti elbeszélés művelésére (Leopold von Ranke). Ez a kétfajta történeti beszédmód egy ideig párhuzamosan létezett, de már külön vágányokon futott. Ráadásul a kor a historizmus kora volt, amikor a történeti érzék fokozottan hatott és szinte mindent maga alá gyűrt, jóllehet eközben a modernitás világában is járunk. Ezt a furcsa paradoxont ezúttal csak megemlítem, a problémát itt és most nem bonthatom ki.

A legtöbb korabeli regény történelmi regény volt, és még az a Balzac is történelmi regényírónak tekintette magát, aki pedig saját korának a világról szóló fikcióiban a realizmus jegyében. A korabeli történelmi regény tény és fantázia olyan egyvelegét nyújtotta, amely történelemként is el tudta magát fogadtatni az olvasókkal, akiket a történészek igyekeztek magukhoz vonzani, a múltat illető egyedül igaz történeteikkel.

A modernitás korának olyan mélytörténeti tudat felelt meg, amely messzemenően ki tudta elégíteni a születőben lévő modern európai nemzetállam eszméi és ideológiai igényeit. A nemzetek újonnan keletkezett modern történelmi képződmények, amelyek mindenáron be szerették volna ágyazni magukat az idő folyásába azáltal, hogy ősinek tetteik magukat. Ennek érdekében készek voltak visszavezetni létezésüket egészen a késő antikvitás koráig. A népvándorlás korát tekintjük ezúttal a késő antikvitás korának, azt a történelmi időszakot, ameddig vissza lehetett tekinteni a historizálás határozott szándékával. Mi magyarok is ezt tettük, még ha olykor nehezen ment is a dolog. Emiatt vált kivételesen fontos kérdéssé a genesis, az origó tisztázása, amiből levezethető az a lineáris történeti elbeszélés, amely beletorkoll a jelenbe, és egyúttal igazolja is a jelent.

Akkoriban a régmúlt volt az a referenciális alap, melynek – történeti mitológia gyanánt – döntő szerep jutott a jelen legitimációjában. Ma már nem éppen ez a helyzet. Ma is létezik ugyan az őstörténettel való bibelődés törekvése úgy a public history terén, mint a történelempolitika részéről, az utóbbi a frissen megalapított Magyarországtudomány Intézetnek (MAKI) is az egyik fő profilja. Ugyanakkor ma már messze nem a régmúlt történelme járulhat hozzá leginkább a történelem- és identitáspolitikák vélt vagy valós sikeréhez, hanem a közelmúlt történelmének a vitatása. Amerikai történészek eszmét cseréltek a közelmúltban arról, hogy mivel magyarázható a 19. század (európai) történelme iránti tudományos (és köz)érdeklődés napjainkban érzékelhető visszaesése. Ezt ugyanis kézzelfoghatóan tanúsítja mind a doktori témaválasztások 19. századot illető visszaesése, mint az, hogy egyre kevesebb tudományos cikk és monográfia jelenik meg erről a századról, egyúttal pedig lecsökkent a századot érintő kutatási projektek száma is. S mi lép vajon ennek helyébe: a 20. század. A 17. és a 18. század

íránt az előbbinél is kisebb érdeklődés nyilvánul meg manapság. Az időben visszamenve egyre gyéresebb tehát mostanság a történelem iránti fogékonyság. Ami azt sugallja, hogy az tűnik újabban igazán fontosnak a múltból, ami épp csak tegnap történt, de az, ami tegnapelőtt esett meg, elvesztette immár a jelentőségét, valószínűleg azért, mert nincs közvetlen befolyással a jelenre.

Ennek a mai történelmi tudatnak vagy érzékenységnek egyre kisebb tehát az időbeli mélysége, ami egybeesik azzal, hogy a történelemnek a jelenbeli relevanciája sem mérhető többé a 19. századbelihez, amikor mindent a történelemre vezettek vissza. Ez arra látszik utalni, hogy a történelmi tudat nem konstans, hanem úgyszintén történeti jelenség, ezért is változik olykor az időben. Nem véletlenül beszél François Hartog a történetiség rendjei kapcsán prezentizmusról, mint korunk jellemző időtapasztalatáról. Ez szögesen ellentmond a valamikori, a 19. századi historizmus által uralt időtapasztalatnak. Az utóbbi annak volt a folyománya, hogy ahogyan Reinhart Koselleck megállapította, a 18. század végén, a 19. század elején Európában egy új időtudat jelentkezett, amely elválasztotta egymástól a jelent és a múltat, sőt a kettőt szembe is állította egymással, így már nem egyedül csak az időben, de magával az idővel is gondolkodott. Ez a szemléletváltás, az új időtapasztalatnak ez a megváltozott formája tette végül lehetővé a modern történelmi tudat kialakulását és vele együtt a szakszerű történetírás megjelenését.

Ami mármost a holokausztot illeti, vitatkoznék azzal, hogy itt egyszerűen csak hazugságról van szó. A dolog ennél trükkösebb. Az ismert holokauszttagadó, de legalábbis revizionista angol David Irving, aki váltig állítja, hogy Hitler nem tehető felelőssé a népirtásért, mert nem is tudott róla, a tényszerű bizonyítékok hiánya miatt állítja ezt. Irving azzal a történetírói állásponttal él vissza ez alkalommal, miszerint az számít csupán történelemnek a történész számára, amit visszaigazolnak az írott dokumentumok. Ennek a hiányában pedig, állítja Irving, nincs történelmi tény. Vagyis, mivel Hitler nem hagyott hátra semmilyen olyan feljegyzést, amely tanúsíthatná, hogy bármi köze is lett volna a holokauszthoz, nem állítható felelősen, hogy ő rendelte el a népirtást, sőt még az sem jelenthető ki, hogy tudott egyáltalán róla. A dolognak nincs történeti nyoma. Ez így a pozitivista történetírói ethosz mondhatni bumerángthatása, miután Irving arra épít érvelésében, hogy az és annyi hihető el csupán a múlttal kapcsolatban, ami közvetlen írásos dokumentumokkal alátámasztható, márpedig Hitler-ről e tekintetben nem állnak rendelkezésünkre efféle bizonyítékok, így nem is jelenthető ki, hogy bármi köze lett volna a holokauszthoz. Ez abszurd álláspont ugyan, de hirdetője kihasználja a pozitivista történetírói dogma által felkínált elvi lehetőséget. Irvingnek persze nincs igaza ebben a kérdésben, amit jól bizonyít, hogy elvesztette azt a két éven át Londonban zajló rágalmozási pert is, melyet egyébként ő indított az amerikai történésznő, Deborah Lipstadt ellen, aki Irvinget holokauszttagadónak nevezte. Ebben a perben egy történész csoport segítette az alperes dolgát, melyet a neves angol történész, Richard J. Evans vezetett. Ez a szakembergárda rendre kimutatta Irving szakszerűtlenségét és egyes manipulációit, bebizonyítva, hogy Irving tudatosan ferdít. Azóta számos országban, ahol holokauszttagadás elleni törvény van hatályban, Irvinget a letartóztatás veszélye fenyegeti, ha történetesen beteszi a lábát az illető országba.

Kiss Endre: Minden lényeges hatalmi döntésről hiányoznak a dokumentumok. Ahol a valóságos hatalom megszerzésének vagy átadásának történetéről van szó, nem sok esélyünk van arra, hogy legyenek megfellebbezhetetlen dokumentumaink. Erre volt jó a 20. század, hogy ezt megtanuljuk. Persze mindez nem teszi könnyűvé a történészek dolgát.

Nem beszéltünk még arról, hogy mekkorát változott a történész társadalmi helyzete, szociológiai szerepe. Különleges legitimitációra tesz szert a specializáltsággal, a szakértelemmel, végső soron azzal, hogy a társadalom annak az embernek ismeri el, akinek definitív hozzáférése van az igazi dokumentumokhoz. Ezzel szimbolikusan (és demokratikusan) az egész társadalmat képviseli, amelynek tagjai elvileg ugyan megismerhetik ezeket a dokumentumokat, még sincsenek abban a helyzetben, hogy azokkal elmélyülten foglalkozzanak. Az új társadalmi szerep egyik lényeges komponense, hogy a médiumok hihetetlen nagy érdeklődése kíséri mindezt. Primitíven fogalmazva, más a rádió korszaka, más a televízióé stb. Az új szociológiai szerep más, mint a 19. századi történészé, akinek kvázi teoretikus tekintélye volt. Nem feltétlenül fogadták el konkrét koncepcióikat, de a források végső ismeretének feltételezése majdhogynem szakralizálta szerepüket. Korszakokat határoztak meg, s maguk is korszakosok lettek. Szobrokat faragtak róluk.

S végül visszatérnék a történetfilozófia, történetmetodológia és a valóságos történetírás hármasságára. Említették, hogy a történetfilozófia függetlenedhetik is a történetírástól, mégis látni kell, hogy önmagában hatalmas műfaj, ami nemcsak a történettudományt vitte előre, de az egész emberiséget is. Herdert említeném, az egyik legcsodálatosabb gondolkodót, aki abból indult ki, hogy mindennek van a világon filozófiája, ezért a történelemnek is kell, hogy legyen. S ha meggondoljuk, hogy Herder jóslata a magyarokról nem azért válhatott ki akkora hatást, mert annyira pesszimista volt, de azért, mert Herder mondta, érzékelhetjük tevékenységének nagyságrendjét. A történetmetodológia lenne a világ legszebb feladata, ha jól csinálják. De gyakran téves vágányra keveredik a metodológiai diszkusszió, mert elfelejti, hogy a metodológia nem hétköznapi tudomány, nem lehet vigyázatlanul összekeverni a valóságos kutatással. S végül a valóságos történetírásról, ami a történészek igazi feladata: magában a nem-filozofikus, azaz a valóságos történetírásban is működik egy sajátos elméleti energia, ami a tények koncepcióvá rendezésében nélkülözhetetlen.

Frank Tibor: Az én negatív példám a Gellért-hegyi Szabadság-szobor hátoldala. A szobor elülső oldaláról a szovjet katonát elvitték a Szoborparkba, ami nagyon helyes volt. Azonban ami a szobor hátoldalával történt, az már nagyon szerencsétlen. Oda ugyanis rá voltak vésvé a Budapest ostrománál elesett szovjet tisztnek nevei, aranyozott betűkkel. Ezt én sokszor láttam, tehát nem csak elképzelem, így volt a valóságban. A feliratokat vagy húsz évvel ezelőtt eltávolították. Ami nagyon érdekes példa arra, hogy miként lehet a történelmet bizonyos értelemben átírni, kiradírozni, megszüntetni. Mert ez az indulat nem volt helyénvaló: ezek a szovjet katonatisztek nem elfoglalták Magyarországot, hanem felső parancsra az életüket is áldozták azért, hogy megtisztítsák a náci németektől.

Sok hasonló dolog történt. Például a Hősök terén van a magyar történelmi emlékmű, eredetileg kétszer hét magyar uralkodó szobra. A II. világháború után a Rákosi-korszakban a Habsburg-királyok szobraikat elmozdították és Habsburg-ellenes magyar szabadságharcosok szobraival cserélték ki. A lecserélt szobrok nem pusztultak el, a tervek szerint a Szépművészeti Múzeum mellett állítják majd fel őket újra.

Nagyon sok más eset is van. Legjobb példa a budapesti Horthy-szobor ügye. A szobrot nem engedték közterületen felállítani, s így a Szabadság-terén lévő református templom, a Hazatérés temploma területén, az utcaszintől kissé távolabb helyezték el. Óriási vitát váltott ki a Magyarország német megszállását szimbolizáló szobor, csupán méterekre a Horthy-szobortól, amely az országot egyértelműen, mint a németek áldozatát mutatja be, s ami előtt felállítása óta egyre csak néma tüntetések zajlanak, tárgyakkal, feliratokkal tiltakozva a szobor mondanivalója ellen.

A szobor ugyanis úgy mutatja be Magyarországot, mint mártírt, amely a szimbolikus német sagnak lett az áldozata, és amely önmagában ártatlan volt. Történezeink ugyanakkor hitelt érdemlően kimutatták, hogy a magyar holokausztban Eichmann kisszámú német alakulata mellett mintegy 300 000-re tehető magyar is részt vett. Ezzel a szoborral tehát mintegy kiradírozták a magyar felelősséget a magyar holokausztért.

Bőven van más példa is. Ilyen a Nagy Imre-szobor áthelyezése az Országgyűlés irodaháza mellé. Nagyon érdekes az Andrássy-szobor visszakerülése eredeti helyére, az Országgyűlés déli oldalára, miután az eredeti szobrot annak idején, 1951-ben a Sztálin-szoborba öntötték a bronzhiányos időben. Állítólag az újonnan helyreállított Andrássy-szoborba visszakerültek a Sztálin-szobor egyes részei is – de lehet, hogy ez csupán „városi legenda”. eltűntették viszont a Parlament mellől Károlyi Mihály szobrát, aki vitatott, de jelentős történelmi személyiség volt.

A nagyközönség számára látható történelmet gyakran átigazítják, és ott nyúlnak hozzá, ahol csak lehet. A történelmet tehát az emlékezetkultúra is manipulálja. Póto Jánosnak (1989) és Prohászka Lászlónak (1994) kitűnő könyvei dolgozzák fel ezt a témát. A történelem forrásanyaga tehát nem feltétlenül csak papíron, levéltárban, hanem többek között köztéri szobrok, emlékművek formájában is tovább él, sokszor hamisítják, sokszor átfestik.

Gyáni Gábor: Elsőként azzal foglalkoznék, hogy mi is valójában a történelem. Két fogalom keveredik itt össze egymással: a múlt és a történelem fogalma. Az emlékezet, akár személyes, akár kollektív, egyedül csak a múltra vonatkozik, azt tartja életben a jelen körülményei között. Ez azonban még nem történelem. A történelem más kategória, másféle szellemi entitás, nem más, mint a történészek racionális szellemi konstrukciója, amely a számukra adott szabályok szerint előálló (kikutatott) és elbeszél múlt. A professzionális történetírás kezdettől megkülönböztette magát az emlékezetben tartott múlt legendáitól és meséitől, és tette ezt a tudományosság kimondott igényével. Ez a fajta múlt, amely immár maga a történelem, a racionális megismerés eredménye, amely az ellenőrizhetőség és a megvitathatóság fedezetében a múlt szisztematikusan elbeszélését adja. A személyes emlékezet és a kollektív memória viszont szubjektív és mitologikus szellemi képződmény, szemben a történészek történelmével, amely a

pártatlanság jegyében keletkező racionális alkotás, amely nyitott a rivális történetfeldfogások és történetábrázolások bírálatára. A személyes és a kollektív emlékezet jelenérdekeltségű múltba tekintés, a történészek történelme viszont a lezárt múlt történelme, amelynek szintén van ugyan némi köze a mindenkori jelenhez, de nem ez a kapcsolat szabja meg a jelentését és a jelentőségét. A historizmus kívánalmi szerint művelt történetírás a saját összefüggéseinek a keretében értékelt múlt fogalmát részélti előnyben szemben a máig erő, és még lezáratlan múlt élénk emlékezetével. Mindeez persze csak ideál és norma, és ténylegesen nem írja le a személyes és a kollektív emlékezet, valamint a történészek történelme közötti különbségeket. Mégis: ad némi fogódzót a kettő szétválasztására. Például azáltal, hogy a történészek történelmét a személyes és a kollektív emlékezet kritikájaként is tekinti, és ódzkodik attól, hogy feltétlen hitelt adjon az utóbbinak a történelem magyarázatában.

Ma viszont már az a helyzet, hogy a személyes és a kollektív emlékezet, valamint a történetírás kezd lassanként egymásba csúszni, egymásba gabalyodni, ha nem éppen az előbbi kerekedik felül az utóbbin. Nincs alkalom ezúttal arra, hogy ezt a problémát teljes mélységében megvilágítsuk, hadd jegyezzem meg csupán vele kapcsolatban, hogy nehéz, ha nem lehetetlen teljes egészében eltekinteni az élő tanúságtevők emlékeként tállalt bizonyítékaitól akkor, amikor a múlt aktualitása nem teljesen enyészett még el a jelenben. Így vagyunk a legtöbb modern traumatikus történelmi tapasztalattal, magával a traumatikus történelemmel, melynek a történetírás lehet ugyan hű krónikása, de nem biztos, hogy az utókor valós igényeinek megfelelően fog számot adni ezekről a megrendítő és tartós emberi tapasztalatokról. Ez a helyzet pedig kedvező táptalajául szolgál a személyes és a kollektív emlékezet térnyerésének, amely kifejezetten a történetírás rovására történik; ami viszont nemegyszer még azzal a demokratikus igénnyel is kiegészül, hogy legyen mindenki a maga történésze, ő maga lássa el tehát a múlt történelmiesítésének eddig egy szakértő csoport számára fenntartott feladatát. Heves viták folynak manapság erről a kérdéstről, amely gyakorta összekapcsolódik a történelem állami manipulálásának, a történelempolitika akut veszélyének a kárhoztatásával, amiről korábban is szóltam már néhány szót.

Ezen a ponton hozzászólnék egy másik kérdéshez is, nevezetesen ahhoz, hogy mennyire végez a történész elméleti munkát, amikor a múltat kutatja és elbeszéli. Már pusztán a téma kijelölése, majd pedig az időbeli lokalizálása tisztán elméleti belátásnak az eredménye. A történész feje nem tabula rasa, amikor a munkájába belevág, hanem telis-tele van ilyen-olyan tudással, értékekkel és elvárásokkal a saját vizsgálni kívánt tárgyát illetően. Mindeez azonban nem pusztá empiria, hanem olyan előzetes tudás, amely absztrakcióként irányítja őt a megismerés során. A jó történelmi munkában a szerző exponál egy vagy néhány történelmi problémát, azt vagy azokat írja le és magyarázza meg az elbeszélés során, majd annak eredményeként. Ez a legfőbb bizonyítéka az elméletvezérelt történetkutató és történetírói munkának. A tényszerűségre törekvő történetírói ténykedés így nem teljes elméletmentességet, hanem azt fejezi ki csupán, hogy a történelmi argumentáció az empirikus bizonyítást helyezi előtérbe, vagyis valamely hipotetikus állítás, netán a modellező érvelés is mindig azzal párosul, hogy pozitív (a forrásokból származó) adatokon nyugszik a gondolatmenet. Mindeez azon-

ban csak elméleti, többnyire persze rejtett elméleti előfeltevések révén valósulhat meg, azok nélkül mit sem ér a történeti okfejtés, nem több a faktografikus történetírásnál.

Végül: a történész a jelen embere, a saját korából szerzett tapasztalatai is nélkülözhetetlenek tehát a múlt fogalmi megragadásához. Ez azzal jár, hogy a múlt forrásszerű nyomaiban búvárkodva is mindig az vezeti őt a szelekció, a jelentéstulajdonítás és olykor a jelentőség megállapítása során egyaránt, aminek a jelen perspektívájában jelentése, jelentősége és funkciója van. Patrick Hutton meggyőzően érvel amellett (és ezt bizonyítja is), hogy a társadalmi és mentális hagyományokhoz ragaszkodás olykor meglepő kreatív szellemi útkeresésekre ösztönözhet egy történészt (erre jó példa szerinte Philippe Ariés), amely képessé válik ezáltal, hogy felfedezze a múltnak azokat a mélyrétegeit, amely nem mindig nyílik ki a jelenbeli szellemi beállítottság előtt. Ez a hermeneutikai alapon képződő történelmi tudás a múlt és a jelen közötti szüntelen oda-visszahatásnak egy igazán ékes megnyilvánulása.

Kiss Endre: Szeretnék az elhangzottakra reagálni. A történészek történelmének konfigurációját már összehoztuk, és örülök, hogy erre reflektáltak. Ennek egyik érdekes paradoxona, hogy az egyik tudós nem tud a másik tudós anyagára támaszkodni, mert esetleg másképp jelöli ki tárgyát, ami lehet ugyanaz a tárgy, amit egy másik történész már feldolgozott. A másik, hogy előkerült, hogy miben áll a történész kreativitása. Ezzel az a probléma, hogy a történész ebből a szempontból tragikus figura is lehet. Ha valamit értelmez és megjelenít (és azt bizonyítja), másnap mindenki azt hiszi, hogy az természetes, s ha nem ez a történész, megírja egy másik, s kevesen veszik észre, hogy a koncepció, úgy, ahogy van, megszületése pillanatában lehet ugyanolyan felfedezés, mint egy fizikai egyenlet.

Frank Tibor: Én egy másik példát szeretnék előhozni a magyar történelemből és a magyar történetírásból. Kossuth híres vidini levelében Görgeit tette felelőssé a magyar fegyverletételért és a magyarok kudarcáért, a szabadságharc eltiprásáért. És most sem tesz hozzá, hogy Kossuth két nappal a világosi fegyverletétel után, 1849. augusztus 17-én Udvardy Tamás névre szóló hamis útlevelével, szakállát leborotválva eltávozott az országból. Akkor, amikor a tábornokokat, a törvényesen kinevezett miniszterelnököt felakasztották vagy főbe lőtték.

Az emigrációban azután élvezte azt az államfői szerepkört, amelyet visszavett és öntudatosan betöltött – először Amerikában, Angliában, majd Itáliában. És ő valóban úgy is élte át ezt, hogy már-már királyi szerepet tölt be. Egyik látogatójának egy szivardobozra mutatva szobájában állítólag ezt mondta: „Ezt Lajos barátom küldötte Párisból – tisztelete jeléül”. III. Napóleon francia császárról volt szó. Tehát egy olyan szerepkört épített föl durva csalásra, mely szerint Görgei volt a felelős a kudarcért. Ez az ún. vidini levél kardinális kérdéssé vált – szegény Görgei 1916-ig élt, és addig majdnem végig ebben a kiátkozásban létezett. Kossuth szavaival: „Szegény szerencsétlen hazánk elesett. Elesett nem ellenségeink ereje, hanem árulás s alávalóság által. Ó, hogy ezt megértem, s mégsem szabad meghalnom. Görgeit felemeltem a porból, hogy magának örök dicsőséget, hazájának szabadságot szerezzen. És ő a hazának gyáván hóhérvá lőn.” Ez a példa azt mutatja, hogy nemcsak a történelmet hamisítják meg, ha-

nem maga a történelem is eleve hamis. Kossuth meghamisította azt, ami a szabadságharc végén történt s a felelősséget Görgeire tolt.

Minden történelem tele van ilyen mozzanatokkal: nem igazolják hitelesen, ami akkor történt és a valósághoz képest mást mondtak. Sztálin halála is ilyen példa volt. Amikor kisgyerekként hallgattam a rádióban az orvosi „buletineket” Sztálin elvtárs betegségről és haláláról, nem tudhattam, hogy mi az igazság a generalisszimusz haláláról. Ezt egyébként máig nem tudjuk pontosan. Tehát amit hangsúlyoznék, hogy nemcsak a történelem íróitól származnak az ilyen eltérések, hanem maga a történeti tény is hamis lehet, meghamisulhat. Sok nagy esemény másként történt, mint ahogy a kortársakkal elhitetni igyekeztek.

Kiss László: Egyvalamit szeretnék itt felvetni, ez pedig a következő. Dékány István szociológus írja 1915-ben: „A történelem mint tudomány együtt él a korrallal, tőle el nem választható, tisztán elméletivé nem izolálható, mert maga nem más, mint két kor tudatának korrelatív érintkezése.”⁷⁴

Mármost, hogy néz ki ez a „korrelatív érintkezés” a mai magyar történetírásban az 1945 előtti és utáni korszak kapcsán?

Gyáni Gábor: Némileg álkérdésnek tartom a felvetést. Az eddigiekből is már kiderült, hogy a történetírás nem sine ira et studio tevékenység. A történész ugyanis nem áll az idő és a történelem fölött, mivel korának az embere, és ezzel hozzátartozik a jelenéhez, amikor a jelenben a múltról beszél. Ezt tekintve a történészek történelmének, a minősége függ attól, hogy mennyire demokratikus az őt aktuálisan körülvevő közélet, mennyire plurális a kor szellemi élete. Egysíkúvá válik és intellektuálisan elszegényedik a történetírás, ha hiányoznak a történelemtől szóló alternatív felfogások, ha nincs szólásszabadság, és hibádzik a tudományos szabadság.

1945 előtt féldiktatúra, úgymond autoriter politikai rendszer volt Magyarországon, 1945, helyesebben 1950 után viszont már nyílt diktatúra érvényesült tartós jelleggel. Nem meglepő tehát, ha kellő számban akadt analóg történetírói fejlemény ekkor és akkor, bár 1945 előtt mégiscsak nagyobb volt a kutatói és gondolati szabadság az országban, mint kivált az 1956-ig terjedő kommunista időszakban. Szemléletmód tekintetében ugyanakkor nyilvánvalóak a különbözőségek is. 1945 előtt még csak nyomokban létezett materialista társadalom- és történetiszemlélet, 1950 után viszont ez vált kánonná. 1945 előtt inkább a Habsburg-barát történetiszemlélet dominált, 1950 után, az ún. ötvenes években ellenben a függetlenségi történetiszemlélet került előtérbe. Később módosult persze a helyzet. Szóval nehéz mérleget vonni a két korszak összevetése során, mindenesetre a demokrácia mértékének a változásai mércéül szolgálhatnak ahhoz, hogy egymáshoz mérjük a különböző korok történetírásait.

Frank Tibor: Néhány dolgot én is hozzátennék mindehhez. Itt alapvetően nem 1945-nél húzódik a határ. Különböző határvonalak vannak. Vegyük például a Tanácsköztársaságot, melyben hallatlan nagy propaganda folyt, érette, de utána nagyon kevéssé nekimentek, például Gratz Gusztáv miniszter, történetíró és Váry Albert királyi koronaügyész.

De volt más nagyon markáns fordulat is, több menetben. A változás már 1945 után bekövetkezett, a Tanácsköztársaságért folytatott lelkesedés formájában. Az MTA

Történettudományi Intézetének munkatársai azonban már a 70-es évek végétől elkezdtek tárgyyszerűbben, szakszerű módon, több empátiával földolgozni az egész korszakot. Megemlítem Hajdu Tibor két kötetét az 1918–19-es időkről, később a Károlyi Mihályról írt biográfiáit.

És ez így ment más területeken is. Érdemes megemlíteni Kosáry Domokosnak a nagy munkáját a 18. századról, vagy a mátrafüredi francia–magyar történetész kollokviumok sorát. Látható, hogy mennyivel gazdagabb, mennyivel alaposabb kutatás folyt már a Kádár-korszak vége felé.

Hogy azóta mi történt, azt nehezebb röviden összegezni, sok minden keveredik egymással. Nagyon sok fiatal lépett be a körbe, akik már merészebbek, odamondanak – nem ismernek annyi tabut, mint a mi generációnk. És talán nem is félnek annyira ezeknek a tabuknak a döntögetésétől. Úgyhogy én színesebbnek látom az utolsó száz évnek a történetét. És visszamennék oda, amit mondtál, hogy egy Habsburg uralkodóval a trónon nem lehetett semmi érdemlegeset mondani. Ez mindig így van, amikor valaki dominálja a színpadot. Megemlíteném, hogy a török–finnugor ellentét kiéleződése is politikai kérdés lett.

És nagyon sok ilyen kérdés van, hogy leképeződik egy vezető politikai irányvonal. Erre mindig oda kell figyelni, hogy a történetész szakma ne szolgáljon ki egy rendszert sem, bár ez nálunk sajnos sokszor így van. Mert mindenki élni akar, és megpróbálja a pályázatoknál, utazásoknál, kiadóknál a helyét biztosítani. Ezt is szóba akartam hozni, hogy van egy ilyen veszély, a fiataloknál főleg, nincs még meg a pályájuk, nincs előkészítve a karrierjük. Ezért úgy érezhetik, hogy kénytelenek valamilyen mértékben és valamilyen módon kiszolgálni az uralkodó rendszert. Van néhány nagyon bátor ember, aki ezt nem csinálja, és vállalja is a következményeket.

Mesterházi Miklós: Valahogy úgy képzeljük, a történeti gondolkodás/érzék/tudat (ahogy tetszik) valamiképpen újfajta vívmány, elköteleződése (felfedezése) a szellemnek, újfajta érzékenység, amelyet valamiért nagyra kell tartanunk. (Ha szabad megint Burckhardtot idéznem: „Annak, ami egykor ujjongás és siránkozás volt, most ismeretként kell alakulnia, akárcsak voltaképpen az egyén életében. [...] A [történeti] szemlélődés azonban nemcsak jogunk és kötelességünk, hanem egyszersmind magasabb szükségletünk is: ebben áll szabadságunk, roppant erejű megkötöttségeink és a kényszerűségek sodrása közepette.”) Ennek az érdekes érzéknek a működése azonban talán nem egészen magától értetődően átlátható. A történészeknek, mint céhnek van válaszuk a kérdésre, hogy „hol lakik” ez a fajta érzékenység (mit fog át, miben nyilatkozik meg, hogyan alakítja át a fejünket) – ti. egy sor (implicit vagy explicit) módszertani parancs/tiltás. Bizonyos műfajokat az ember, ha ad magára, nem űz: a történészek nem írnak hőskölteményeket (legalábbis nem versben); elesnek bizonyos fajta magyarázatok, a gondviselés vagy a csodaszarvas; magától értetődik a kontextusok ismerete és tisztelete, tehát hogy nem ír az ember ugyanazzal a szótárral egy hettita királyról és egy szovjet pártfőtítkárról, hacsak nem a szellemeskedés kedvéért; elesnek bizonyos célok; diszkreditálódnak (jó esetben legalábbis) az elfogadhatatlanul elfogult (partikuláris) látószöggel írt történeti munkák stb. – De ez távolról sem minden: hogy a történelem/

történetiség a szellem önreflexiójának elmaradhatatlan eleme lett, mindenesetre egy újfajta hermeneutikát implikált – az értetlenség, a rácsodálkozás, a formális párhuzamok és ellentétek helyett a Schillernél fölhangzó „ilyenek voltunk mi is”-t (amihez hozzátartozik a visszahozhatatlanság/a visszahozhatatlanság miatt érzett bánat, mint ugyancsak Schillertől tudható). Ez a fajta érzékenység nyilván reflexió dolga (a fogalom közegében van otthon), mégis valamiképp elér (vagy el kell/kellene érnie) az ujjbegyekig, ha tetszik, az azonosság és nem-azonosság azonossága iránt mutatott érzékként, bár a kifejezés használata merő nagyképűsködés a részemről, minthogy nem érték Hegelhez – de az effajta dialektikus gondolatalkzatok mintha valamiképpen arra szolgáltak volna a számára, hogy föloldja a gondolkodásnak azt a fajta absztraktságát, amely szimplán a saját fejünkben ragadtságból (a hétköznapiakba ragadtságból, a természetadta módon ránk szakadt látószögbe ragadtságból – *Wer denkt abstrakt?*) adódik. (Mindenesetre mintha leginkább ízlésünk átalakulásában volna a dolog tetten érhető: nem folytatunk vitákat arról, hogy vajon a régiek vagy a modernek művészete a magasabb rendű-e: minden további nélkül érzékeljük, hogy bizonyosfajta várakozások egyszerűen nem helyénvalók, ha mondjuk, Cervantest olvas az ember. És persze vannak múzeumok, külön teremmel Brueghelnek és Rubensnek, el ne tévedjünk. Valamint egy ideje már nem fűrészelünk szét gótikus ablakkereteket, csak mert másutt akarunk és modernebb ablakot nyitni [vagy legalábbis ahol van műemlékvédelem, ott nem] – de ha már ezzel példálóztam, a történetiség bódulatában élő XIX. század csuklás nélkül építette cukrászsüteménnyé a várbeli, bájos és teljesen igazából gótikus Mátyás-templomot, csak mert nem találta elég pompázatosnak [és pettyezte tele gótikus-reneszánsz-barokk hibridekkel egész Budapestet.] Ehhez az ujjbegyekig érő érzékenységnek mindenesetre van egy talán nem egészen magától értetődő eleme. Minthogy nem szeretnék politizálni, hadd idézzek egy tőlünk földrajzilag távoli szerzőt: „A hajdankori konfucianus etika négy uralkodói erényt tartott számon: a lí-t, a korrektséget vagy illemtudást; a jí-t, az igazságosságot; a lien-t, az integritást; és a csé-t – amit, mint mesélték nekem, a leginkább »szégyenkezésre való készség«-ként vagy »hajlam«-ként lehetne fordítani. Ez a negyedik erény a legfontosabb mind közül. Nélküle a többi elkerülhetetlenül üressé, hamissá, álszentté válik. – Az Egyesült Államokban, amely magának vindikálja a jogot, hogy uralkodjék a világon – erőszakot alkalmazzon, beavatkozzon, gyilkoljon, amikor csak ezt megfelelő eszköznek találja – ez a negyedik erény szembetűnően hiányzik általában véve az emberekből is, de kivált politikai vezetőikből. A politikai spektrum jobb oldalán nem is csak hiányzik ez az erény; ott fölényes dühvel elutasítják, legalábbis mint olyan erényt, amely rájuk nézve is kötelező volna, és arra nézve is érdekes, amit politikájuk a nemzet történetéből megtartani akar. A politikai baloldal a maga részéről gyáva és korrupt, vonakodik kiállni azért, miről tudja, hogy igaz, kész kiegyezni a mohósággal, a hazugságokkal, a bigottsággal, kész tettetni – politikai okokból –, hogy lehet valami igazság az arcpirító hazugságokban. [... Pedig] ami a nemzet történetét illeti, több mint elegendő ok van a szégyenkezésre” (Allan W. Wood: *Free Development for Each*, OUP 2014, 304.) –

Gondolom, érthető, nem az USA politikájának kritikája kedvéért idéztem a klasszikus német filozófia ragyogó interpretátorát.

Kiss László: Időnk sajnos lejárt. Úgy érzem, hogy még órákig folytathatnánk az újabb és újabb szempontok és konkrét példák felsorakoztatását. Egyben azonban úgy is kell éreznem, hogy nemcsak sok teoretikus kérdést sikerült érintenie a beszélgetésnek, de nem kevés aktuális dilemmát is felvillantott. Köszönöm a tudós részvételt.

Hunyady György írásos hozzászólása:

Kérdés és felelet a történelem és pszichológia tudományközi viszonyáról

Mit tud a pszichológus a történelemről, illetve hogyan is viszonyul hozzá?

Ez nyilvánvalóan elnagyolt kérdés, mert hiszen az első válasz: „pszichológusa válogatja”, ám azért nem teljesen indokolatlan feltenni, hogy a humán tudományok e két területének művelőiben, a történészekben és a pszichológusokban élnek egymással kapcsolatban – akár az együttműködésüket érintő – generális várakozások. Hogy ezek miben állnak és miből fakadnak, annak megvilágításához nem árt kiindulópontként tisztázni, hogy a két tudományterület eltérő logikával építkezik (amint ezt a 19–20. század fordulóján a szellemtudomány filozofikus művelői módszeresen firtatni kezdték). A múltban végbement egyedi és tömeges léptékű események, különböző mélységű változások rekonstrukciója a történész vállalt feladata, viszont a pszichológus szakmai törekvése (amint ezt korszakos jelentőségű művelője, Kurt Lewin poentírozta) a természettudományok zömének ambíciójával rokon, rendszerelvű megközelítésben általános, egyetemes összefüggéseket keres. Ezt a divergenciát már csak azért is indokolt számon tartani, mert a történész az egyéni, egyedi megnyilatkozások megfejtojéet keresi e társtudomány művelőjében, miközben a személyiséglélektan csupán a pszichológiának sajátserűségeekkel foglalkozó egyik ága, amely típusrajzok sémáival tudja a történetek rekonstrukcióját segíteni (amint ezt a pszichoanalízisben fogant pszichohistória példája, példányai jól mutatják).

A szóban forgó tudományterületek művelőinek közelítése, közvetlen eszmecekerje céljából jó pár éve szerveztem olyan egyetemi foglalkozást, melyben pszichológus hallgatók a magyar történettudomány kiválóságaival folytathattak érdemi eszmecekerét arról, hogy ők mit is gondolnak az interdiszciplináris együttműködés lehetőségeiről, hogy vélik, miben látnák szakmai hasznát a pszichológiai tudásnak. Nem lehetünk nagyon meglepve, hogy e történész-kiválóságok a pszichológustól azt várnák, hogy egyének, illetve tömeges nagy társadalmi csoportok irracionális viselkedésére adjon magyarázatot, hiszen a történeti helyzetek diktálta racionális cselekvés (pontosabban szólva a cselekvés mögé látott racionalitás) mintegy magától értetődő a kutató történész számára, az ettől való (látni vélt) eltántorodás viszont igényelheti az evidenciákon túli szakértelmet. Ehhez a hagyományos, klasszikus társtudományi várakozáshoz képest érdemes hozzáfűzni: egyfelől, hogy (például a közgazdasági és politikai tudományok modernebb vagy modern hajtásainak tanúbizonysága szerint) az egyének és csoportok döntéseinek és cselekedeteinek tetemes része nem-racionális (a valóságkép torzításainak és érzések befolyásának van kitéve). Másfelől – épp ezért – annak megfejtoése, hogy ezen körülmények között a történeti magatartásban és fejleményekben

hogyan is jelenik meg a logikai szabályokat követő racionalitás – annak megfejtése az emberi megismerés és érzelmi dinamika kimunkált pszichológiáját bizonyosan igényli.

Ilyen szofisztikált tudományközi kitérőkre azonban a történetírás művelője nem igen tart igényt, hiszen ő a történeti szereplőt, szereplőket, viselt dolgaikat közvetlenül „megérti”, a történeti források – nota bene többnyire írástudó – szerzőinek üzeneteit olvasni tudja. És itt érkezünk el egy lényeges gondolati ponthoz, a történetírás egyik specifikumához a tudomány világában. A bolognai rendszerű tanárképzésnek a 2010-es évek fordulóján dúló vitáiban szólalt meg a kritikai nézőpont velünk szemben érvelő képviselőként Szabó Gábor akadémikus, aki elmésen többek között azt fejtegette, hogy a természettudomány gondolkodásmódja „nem természetes”, annak sajátos fogalmi eszközeire és műveleteire tehát a „normális embereket” ki kell képezni. Ez a bonmot kínál alkalmat, hogy kimondjuk, a történész gondolkodásmódja viszont „természetes”, minden értelemben szót ért mind a múlt szereplőivel, mind a történelem iránt érdeklődő – vagy legalábbis afelé fordult – köznapi közönségével is. Ez a nyitottság és hatékonyság együttjár azonban olyan, a megismerés köznapi folyamataira jellemző buktatókkal, melyekkel a szociál- és döntépszichológusok kognitív irányzata hosszú évtizedeken át előszeretettel foglalkozik. Példaként említem, hogy a történést is megkísérti az úgynevezett hindsight bias (miszerint ami bekövetkezett, az elkerülhetetlennek, törvényszerűnek tűnik), gondolkodásában jelen van a kategorizálás és sztereotípiaképzés, az identitás kiforrásával együtt járó érzelmi dinamika és így tovább... Magyarán a pszichológia valós szakmai kínálatából a történész számára talán nem elsősorban tárgyára, a megismerendő múltra vonatkozó ismeretek, értelmezések a leghasznosabbak, hanem a közgondolkodás mentalitásával osztozó történészre alkalmazható ismeretanyag, amely a történettudomány művelésének forráskritikai módszertana mellé kívánkozik, mint a történeti megismerés tanulmányozása és fejlesztésében alkalmazható metodikai támpont. Ehhez képest talán másodlagos, de a pszichológia, szociológia és más, rendszerelvű empirikus kutatások – elterjedésük és széleskörű hasznosításuk nyomán – sajátos, merőben új ismert forrásanyagot is termelnek a történettudomány számára, amikor is a közkeletű mentalitást (például az érték- és attitűd-irányultságot, a szubjektív jólét hangulati mutatóit) feltáró empirikus munkálataik adatanyagát, korábban soha nem látott formában és mértékben keresztmetzeti képben hozzáférhetővé teszik.

Hogy ne teljesen egyoldalúan beszéljünk a pszichológia hasznosításáról a történettudomány nézőpontjából, fordítsuk meg kérdésünket: a történettudomány művelése, érdekköre és eredményei mennyiben járulhatnak hozzá a pszichológia fejlődéséhez. Az utóbbi észrevételekhez csatlakozóan felidézhetjük és állíthatjuk, hogy a múlt módszeres tanulmányozása a pszichológia számára (csakúgy, mint más vetületben a kultúrközi összehasonlítás) sajátos, nem kísérleti, időben kibomló információkat, adatokat szolgáltat. Ezen túlmenően azonban a történeti folyamatok és szereplőik tanulmányozása messzemenő szemléleti hatással is járhat, amennyiben a pszichológus ráeszmél arra, hogy aktuális helyzetében és rendszerszerű összefüggéseiben elemzett egyént, csoportot, társadalmat aligha lehet másként, mint történeti változásaiban és változó

kontextusában szemlélni és megítélni. És egy lépéssel tovább haladva, ha – mint előbb állítottuk – a történész módszertanának frissítéséhez szempontokat kínál a pszichológia, a pszichológia műveléséhez is lényeges felismerésekkel járul hozzá a történeti szemlélet: a pszichológusnak rá kell ébrednie, hogy nem csak tárgya, de önmaga sem független az időtől, társadalmi közegének változásaitól, és egész tevékenysége ezek keretében nyeri el értelmét.